

УДК 94(100) «06/08»:351.824.5:658.62

**«Хліб для папи»:
щодо соціальної специфіки торгівлі продовольством
у провінційному візантійському місті доби «темних віків»
(на прикладі Херсона за листами папи Мартіна I)**

Домановський А. М.

У статті запропоновано пояснення свідчень листів XVI і XVII папи Мартіна I про нестачу і дорожнечу харчів у Херсоні 655 р. виходячи із соціальної специфіки торгівлі продовольством у візантійському місті доби «темних віків».

Ключові слова: Візантія, «темні віки», торгівля, Херсон, папа Мартін I

Два листи римського папи Мартіна I (649–654, пом. 655 р.) [див.: 3], відіслані ним з кримського Херсона, де він перебував на засланні, давно і активно використовуються дослідниками історії ранньосередньовічного Криму. При цьому особливу увагу науковців привертають нарікання засланого папи на неможливість придбати у місті хоч якесь продовольство для власного харчування, а також його скарги на виняткову дорожнечу зерна, ціна на яке, за твердженнями дослідників, щонайменше удвічі перевищувала звичайні ціни на хліб у візантійських містах того часу. Так, у листі XVI, відісланому з Херсона наприкінці травня – на початку червня 655 р. Мартін зазначав, що «голод і нужденність у цій землі такі, що хліб у ній лишень згадується за назвою, проте його зовсім не бачать. ... У цій країні неможливо ні за яку ціну знайти собі у забезпечення хоча б помірне харчування» [14, с. 1293, 1294]. А у листі XVII (датується початком вересня 655 р.) зазначав, що «жодного разу не зміг ... купити хліба, що походить з цієї країни, хоча б на треміссій, так само, як і інших продуктів ... , якби ... не з корабликів, що вряди-годи заходять сюди,

щоб піти з вантажем солі. Так ми могли придбавати три або чотири модії за номісму аж до нинішнього місяця вересня. Але до сьогодні ми не змогли купити [зерна] з нового врожаю інакше, ніж за номісму чотири модії» [14, с. 1298–1300].

Першим, хто послідовно проаналізував листи папи-засланця з метою дослідити стан ранньосередньовічного Херсона, став С. П. Шестаков [37, с. 115–124]. Науковець натякає, що екстраординарні умови постачання Херсона продовольством з його сільськогосподарської округи були, ймовірно, спричинені навалою хазарів, які «вже у другій половині VII-го століття були грозою не лише для Готії, але і для Херсона» [37, с. 119]. С. П. Шестаков також звернувся до листів папи Мартіна у своєму короткому нарисі «До візантійських цін на хліб», який зберігається у Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського у матеріалах неопублікованої тритомної збірки «Україна і Схід» [5]. У цьому дослідженні історик зазначав: «Нарікаючи на дорожнечу хліба у місці свого вигнання, папа показує ціну 3–4 модії за золотий, тобто, порівнюючи з цінами не так далекої від його часів доби – в Єгипті VI століття, де за золотий можна було купити 8 артаб = 24 модії, – ціна, насправді, надзвичайно висока» [38, с. 1; пор.: 43, р. 814].

Більш послідовно пов'язав свідчення папи Мартіна з навалою хазар А. Л. Якобсон, який вважав, що хазарське вторгнення зруйнувало економічні зв'язки міста, внаслідок чого у VII ст. настала «економічна ізоляція Херсона у результаті припинення регулярних торговельних зв'язків з містами Малої Азії, які самі у VII–VIII ст. переживали депресію, з одного боку, та із землеробськими поселеннями південно-західної Таврики – з другого, ...привела Херсон до аграризації та крайнього занепаду» [39, с. 28]. Аналізуючи свідчення листів папи Мартіна дослідник доходить висновку, що «Херсон, як видно, переживав тоді тяжкий час голоду і злиднів» [39, с. 29].

Позицію А. Л. Якобсона послідовно критикувала А. І. Романчук, зосереджуючи увагу передусім на суб'єктивізмі листів папи-засланця, а також на тому факті, що першого листа було написано наприкінці весни – на початку літа, коли зимові продовольчі запаси вже було вичерпано, а новий врожай очікувався ще не скоро. Дослідниця наголошувала, що листи було написано хворим, зневіреним та ізольованим від безпосереднього спілкування з друзями за-

сланцем, який бажав розчулити адресата, викликати співчуття до себе. До того ж, Мартін неминуче порівнював провінційний Херсон, в якому опинився, зі «столичною» Равенною, й «образ» кримського міста поставав у його сприйнятті вельми блідим на фоні блискучої італійської метрополії [17; 18, с. 126–136; 19, с. 16–18; 20; 21; 22; 23, с. 321; 24, с. 5; 26, с. 31; пор.: 25].

Новий поштовх до вивчення свідчень папи Мартіна про торгівлю у візантійському Херсоні дав новий коментований переклад XVI і XVII листів, здійснений О. Р. Бородінім [1]. У ньому дослідник в цілому погодився із тезою А. Л. Якобсона про занепад, який переживав Херсон у цей час. На думку О. Р. Бородіна, попри те, що листам засланця притаманне певне риторичне перебільшення, все ж його свідчення «не вигадані й указують на крайній дефіцит хліба у місті» [1, с. 179]. Разом з тим дослідник доволі скептично поставився як до твердження про те, що кризу було обумовлено вторгненням у Крим хазарів (А. Л. Якобсон), так і про те, що занепад торгівлі не був притаманний Херсонесу доби «темних віків» (А. І. Романчук).

Останнім, хто звернувся до комплексного дослідження свідчень листів у контексті історії візантійського Херсона доби раннього середньовіччя став С. Б. Сорочан. Історик узагальнив усі наявні інтерпретації свідчень папи Мартіна, в цілому погоджуючись із ними і послідовно наголошуючи на відсутності повного занепаду торгівлі у Херсоні середини VII ст. [27, с. 297–314; 29] Мартін, зауважував С. Б. Сорочан, «чітко розумів, що хліб, інші продукти тут є і що вони купуються за гроші» [27, с. 1294, комм. 238].

Нарешті, особливостями стану здоров'я папи Мартіна і неможливістю дотримання у Херсоні звичної для папи дієти харчування, пояснила нарікання листів М. В. Пархоменко [15]. Дослідниця дійшла висновку, що найбільш поширеними продуктами у раціоні херсонітів були риба та м'ясо, шкідливі для хворого на подагру засланця.

Отже, скарги папи Мартіна на нестачу та дорожнечу продовольства у Херсоні середини VII ст. пояснювалися у історіографії низкою ймовірних причин, серед яких – вторгнення хазар, яке зруйнувало традиційні торговельні зв'язки; загальний занепад економіки у Візантії доби «темних віків»; неврожай хліба у місті; суб'єктивні нарікання засланця і специфіка жанру листа-скарги, розрахованого на те, щоб розчулити адресата; вороже ставлення місцевих меш-

канців до засланою чужинця, посилене можливими вказівками з боку представників місцевої влади; можливі спроби надурити іноземця під час торгівлі; специфіка раціону харчування херсонитів, у якому хліб відігравав другорядну роль порівняно із рибою і м'ясом. Увесь комплекс цих пояснень потрапив до узагальнюючої, науково-популярної та навчальної літератури з історії Криму та Херсона візантійської доби [36, с. 214–215; 27, с. 308–311; 11, с. 19–20; 12, с. 139–143; 13, с. 146–148; 16, с. 131–135; 6, с. 52; 40, р. 653]. Наведені у історіографії пояснення узагальнює С. Б. Сорочан, зазначаючи, що «ситуацію, описану засланцем, можна оцінити як явно екстраординарну, спричинену невідомими нам конкретними причинами» [27, с. 1293, комм. 235].

Свідчення херсонських листів папи Мартіна неодноразово використовувалися для характеристики зовнішньоторговельних зв'язків Херсона доби «темних віків», при чому, як зазначали науковці, на основі дослідження цього кримського міста можна будувати модель типового візантійського провінційного міського центра того часу [45, р. 180]. А. І. Романчук, Д. Смідли, С. Б. Сорочан присвятили зовнішній торгівлі Херсона низку розвідок чи окремих розділів у ширших дослідженнях, дійшовши відносно узгодженого висновку про збереження, попри певний занепад від кінця VI ст., зовнішньоторговельних зв'язків міста доби «темних віків» із Константинополем та ромейськими центрами Малої Азії [19; 20; 23; 26; 32; 33; 45, 46 та ін.]. При цьому головними товарами, які поставляли херсонити на зовнішні ринки, була продукція місцевих риболовецького та соляного промислів, натомість основним товаром для ввезення було малоазійське зерно, від якого залежав фактично позбавлений власної зернової бази Херсон [див.: 30; 32, с. 115–117; 33]. На фоні Равенни, яка виступала важливим центром експорту зерна [2], кримське місто справді могло видаватися папі Мартіну фактично позбавленим хліба.

Приділивши увагу свідченням листів папи Мартіна у контексті дослідження зовнішньої торгівлі міста науковці натомість не оцінили належним чином можливий потенціал джерела для дослідження внутрішньоторговельної діяльності містян. Спробуємо ж у цій статті прослідкувати, яку інформацію можуть дати листи папи Мартіна щодо соціальної специфіки торгівлі продовольством у типовому ві-

зантійському провінційному міському центрі доби «темних віків». Така спроба тим більш, що, на протигагу твердженню С. Б. Сорочана про екстраординарність ситуації, описаної засланцем, на наш погляд, має йтися саме про цілком ординарну ситуацію з повсякденного життя.

Перш за все, слід звернути увагу на аграризацію візантійських міст «темних віків», унаслідок якої містяни самостійно забезпечували себе продовольством коштом обробки земельних ділянок і скотарства у найближчій сільській окрузі міста і навіть у межах міських стін [див.: 4; 8; 9; 34; 41; 44]. За такої ситуації внутрішньоміська торгівля мінімізувалася внаслідок обмеженого і, щонайважливіше, постійно низького, але стабільного рівня попиту. Вузькість ринку неминуче породжували усталені ланцюжки збуту, у межах яких товар продавався давно і добре відомим покупцям з числа містян, які не мали змоги і / або потреби самостійно займатися сільськогосподарською діяльністю. До числа таких херсонитів належали передусім ремісники, клірики, представники міської знаті, посадовці на імперській службі тощо.

Варто зазначити, що цілком ймовірними при цьому були такі схеми розрахунків між споживачами і торговцями хлібом, які дозволяли останнім вести рахунки постійних покупців до моменту, коли останні могли розрахуватися дзвінкою монетою. Принаймні, саме таку схему розрахунків вважає цілком повсякденною за доби «темних віків», так само як і в цілому впродовж усього існування візантійської цивілізації В. Тредголд [пор.: 47, р. 409]. Враховуючи психологічну, ментальну схильність покупців усіх часів купувати товар у звичних, добре знайомих, «перевірених» і «надійних» продавців, так само як і необхідність для артополів-хліботорговців мати уявлення про потенційний ринок і можливі об'єми збуту продукції, таке припущення не видається неймовірним. Саме така модель поведінки була притаманна антиохійцям IV ст., причому як покупцям, так і продавцям хліба, і немає жодних підстав вважати, що базові структури ринкової поведінки ромеїв суттєво відрізнялися залежно від географічного розташування міста чи змінилися до VII ст. Як зазначав Г. Л. Курбатов, населення купувало хліб у одних і тих само пекарів, які, у свою чергу, отримували завдяки цьому, не лише стабільний попит на свій товар, але й можливість

більш-менш точно оцінювати попит і визначати кількість хліба для випікання [42, XXXI.11–12; 7, с. 144, 146].

За такою самою схемою можна схарактеризувати також купівлю-продаж зерна чи будь-яких інших продовольчих товарів, що були представлені на внутрішньому ринку візантійського міста. За умов обмеженого попиту / пропозиції будь-який новий покупець, не включений до усталеної раніше системи внутрішньоміського торговельного обміну, цілком очікувано стикався з проблемою відсутності виділеного для нього товару. Саме через це, як зазначав папа Мартін, йому було неможливо за жодну ціну придбати хоча б якісь харчі.

Продавці, безумовно, мали б з часом відреагувати на появу нового покупця і виділити для нього певну партію товару. Однак зробити це вони могли далеко не відразу, а лише через певний час, та й то тільки після забезпечення потреб своїх постійних клієнтів. Ймовірно, саме через це написаний на початку червня 655 р., тобто до досягання хліба нового врожаю лист XVI і містить твердження про абсолютну неможливість придбати продовольство за жодну, навіть непомірно високу ціну. У засланого папи Мартіна цілком могло скластися при цьому враження про голод і злидні, від яких немов би потерпали мешканці Херсона, тоді як самі херсонити насправді не відчували жодної суттєвої нестачі продовольства. Харчів на продаж не було лише для чужинця, який неочікувано з'явився у місті й змушений був задовольнятися купівлею зерна із зовнішнього джерела – кораблів, що прибували до Херсона з Малої Азії за сіллю.

Коли ж у серпні було зібрано новий урожай, з'явилася можливість виділити відповідні партії товару для засланого до міста двома місяцями до того прибульця, присутність і потреби якого, до того ж, стали вже добре відомі місцевим мешканцям. При цьому продавати йому продовольство можна було за ціною, яка суттєво перевищувала звичайну ціну для інших містян. Це було можливим з огляду на низку факторів. По-перше, чужинець, до того ж державний злочинець, навряд чи міг розраховувати на таке саме ставлення, як давні постійні клієнти, знайомі й сусіди, з якими торговці могли бути і, поза будь-яким сумнівом, були пов'язані безліччю різних зв'язків, взаємозалежностей і взаємозобов'язань. По-друге, папу-засланця могли обманювати і наживатися на ньому не лише

торговці на ринку, але й слуги і / чи охоронці, у тому випадку, якщо він купував собі хліб не сам [27, с. 1293, комм. 235].

Нарешті, по-третє, іноземця, який не знав місцевої грецької, до того ж явно суттєво варваризованої грецької мови і погано орієнтувався в тутешніх реаліях, можна було легко надурити, продавши товар за суттєво завищеною ціною. Подібну ситуацію описує Ліутпранд Кремонський у звіті про посольство до Константинополя. Посланець Оттона I згадував, що його повару, який не знав грецької мови, вдавалося під час спілкування на мигах, знаками, пальцями і киванням головою купити на чотири золоті монети стільки продуктів, скільки знавець місцевої мови – греколон – міг купити на одну [10, XLVI, с. 140]. Якщо застосувати описану пропорцію до згадуваної папою Мартіном ціни зерна у чотири модії за номісму, можемо припустити, що місцеві мешканці мали змогу купувати збіжжя учетверо дешевше – модій за одну номісму. Враховуючи, що, за зауваженням С. Б. Сорочана, навіть ціна у чотири модії за номісму лише удвічі перевищувала середню вартість зерна на ринках імперії [27, с. 310–311, 1300, комм. 258; 35, с. 371–373], твердження про те, що місцеві мешканці мали змогу купити зерно за помірною, прийнятною ціною видається цілком ймовірним. Скруту відчував лише засланий до міста чужинець, але аж ніяк не самі херсонити.

Таким чином, з високою ймовірністю можна припускати, що ситуація з наявністю хліба на продаж і цінами на нього у Херсоні середини VII ст. перебувала цілком у межах норми й місцеві мешканці не відчували жодних чи, принаймні, суттєвих утруднень у справі забезпечення себе продовольством за прийнятною ціною. Скрутна ж ситуація, у якій опинився засланий до міста папа римський Мартін I була спричинена не так ставленням до засланця, загальним занепадом торгівлі та аграризацією міського життя, вузькістю власної зернової бази Таврики чи особливостями харчового раціону херсонитів, як соціальною специфікою торгівлі продовольством у типовому провінційному візантійському місті доби «темних віків».

Примечания

1. *Бородин О. Р.* Римский папа Мартин I и его письма из Крыма / О. Р. Бородин // Причерноморье в средние века. – М., 1991. – С. 173–190.
2. *Бородин О. Р.* Торговля хлебом в системе внешнеторговых связей Равеннского экзархата / О. Р. Бородин // Международные связи в средневековой Европе. Тез. докл. научн.-практ. семинара. – Запорожье, 1988. – С. 9–11.
3. *Бородин О. Р.* Церковно-политическая борьба в Византии в середине VII в. и «дело» папы римского Мартина I / О. Р. Бородин // ВВ. – 1991. – Т. 52. – С. 47–56; 1992. – Т. 53. – С. 80–88.
4. *Гоголев Д. А.* Города и крепости Византии в VII – первой половине IX в.: эволюция и функции: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук / Д. А. Гоголев. – Тюмень, 2002. – 28 с.
5. *Кіржаєв С.* Причинок до студій української орієнталістики 1920–1930-х років: незнаний збірник “Україна і Схід” / С. Кіржаєв, В. Ульяновський // Україна в минулому. – К.; Львів, 1993. – Вип. 4. – С. 76–89.
6. *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья: IV–XIII века.* – М., 2003. – 533 с.
7. *Курбатов Г. Л.* К вопросу о корпорации хлебопеков в Антиохии IV в. / Г. Л. Курбатов // ВДИ. – 1965. – № 1. – С. 141–153.
8. *Курбатов Г. Л.* Основные проблемы внутреннего развития византийского города в IV–VII вв. / Г. Л. Курбатов. – Л., 1971. – 220 с.
9. *Курбатов Г. Л.* От позднеантичного к раннесредневековому городу в Византии / Г. Л. Курбатов // СГ. – 1987. – Вып. 8. – С. 27–37.
10. *Лиутпранд Кремонский.* Отчет о посольстве в Константинополь // Лиутпранд Кремонский. Антаподосис. Книга об Оттоне. Отчет о посольстве в Константинополь / Изд. И. В. Дьяконова. – М., 2006. – С. 123–148.
11. *Могаричев Ю. М.* Византийский Крым. Крым в VI–XII вв. / Ю. М. Могаричев. – Симферополь, 2008. – 236 с.
12. *Могаричев Ю. М.* Православные святые средневековой Тавриды / Ю. М. Могаричев. – Симферополь, 2012. – 240 с.
13. *Могаричев Ю. М.* Средневековый Крым (VI – середина XIII в.): история, религия, культура / Ю. М. Могаричев. – Симферополь, 2014. – 240 с.
14. *Папа Мартин I.* Письма XVI–XVII // Сорочан С. Б. Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.). Очерки истории и культуры. – Харьков, 2005. – С. 1289–1302.

15. *Пархоменко М. В.* Письма Папы Мартина I как источник о рационе питания жителей византийского Херсона VII в. // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2013. – № 1087: Історія. – Вип. 47. – С. 69–81.
16. *Прохоров Д. А.* Краткая история Крыма / Д. А. Прохоров, Н. И. Храпунов. – Симферополь, 2013. – 400 с.
17. *Романчук А. И.* Жалобы ссыльных как источник / А. И. Романчук // Иностранцы в Византии. Византийцы за рубежами своего отечества. – М., 1997. – С. 42–43.
18. *Романчук А. И.* Исследования Херсонеса–Херсона. Раскопки. Гипотезы. Проблемы / А. И. Романчук. – Т. 2. Византийский город. – Тюмень, 2008. – 544 с.
19. *Романчук А. И.* К вопросу о византийском городе периода «темных веков»: идеи учителя – гипотезы – данные о Херсонесе VII–VIII вв. / А. И. Романчук // Россия и мир: панорама исторического развития. – Екатеринбург, 2008. – С. 15–26.
20. *Романчук А. И.* К вопросу о положении Херсонеса в «темные века» / А. И. Романчук // АДСВ. – 1972. – Вып. 8. – С. 42–55.
21. *Романчук А. И.* Образ города – одна из причин субъективизма папы Мартина / А. И. Романчук // Кумуляция и трансляция византийской культуры: Материалы XI научных Сюзюмовских чтений. – Екатеринбург, 2003. – С. 85–86.
22. *Романчук А. И.* Образ города – одна из причин субъективизма папы Мартина / А. И. Романчук // V Международная Крымская конференция по религиоведению. Культурные памятники в мировой культуре: археологический, исторический и философский аспекты. – Севастополь, 2003. – С. 36.
23. *Романчук А. И.* Торговля Херсонеса в VII–XII вв. / А. И. Романчук // Byzantinobulgarica. – 1981. – Vol. 7. – С. 319–331.
24. *Романчук А. И.* Херсонес VI – первой половины IX в. / А. И. Романчук. – Свердловск, 1976. – 48 с.
25. *Романчук А. И.* К проблеме городской культуры раннесредневекового Херсонеса / А. И. Романчук, О. Р. Белова // АДСВ. – 1987. – Вып. 23. – С. 52–68.
26. *Романчук А. И.* «Темные века» и Херсон: проблема репрезентативности источников / А. И. Романчук, Л. В. Седикова // Византийская Таврика. – К., 1991. – С. 30–46.
27. *Сорочан С. Б.* Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.) / С. Б. Сорочан. – Харьков, 2005. – 1648 с.

28. Сорочан С. Б. Византия IV–IX веков: этюды рынка. Структура механизмов обмена / С. Б. Сорочан. – Изд. 2-е, испр. и доп. – Харьков, 2001. – 476 с.
29. Сорочан С. Б. Еще раз о письмах папы Мартина I и о положении византийского Херсона и его Климата / С. Б. Сорочан // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Этнические процессы. Сборник научных материалов V Боспорских чтений. Керчь, 20–24 мая 2004 г. – Керчь, 2004. – С. 342–348.
30. Сорочан С. Б. Мифы и реалии херсонесского хлебного экспорта / С. Б. Сорочан // Древности–1994. – Харьков, 1994. – С. 66–72.
31. Сорочан С. Б. О роли военного фактора в судьбе византийского города в «темные века» / С. Б. Сорочан // Античность и средневековье Европы. – Пермь, 1996. – С. 186–198.
32. Сорочан С. Б. О торгово-экономической политике Византии в Таврике в VII–IX вв. / С. Б. Сорочан // Проблемы археологии древнего и средневекового Крыма. – Симферополь, 1996. – С. 114–122.
33. Сорочан С. Б. Херсонес в системе константинопольской торговли IV–VII вв. / С. Б. Сорочан // Проблемы исследования античного и средневекового Херсонеса. 1888–1988 г. Тез. докл. – Севастополь, 1988. – С. 104–107.
34. Сорочан С. Б. Nota I: Об империи ромеев и ее городах / С. Б. Сорочан // Сорочан С. Б. Византия IV–IX веков: этюды рынка. Структура механизмов обмена. – Харьков, 1998. – С. 323–367.
35. Сорочан С. Б. Nota II: О торгово-ремесленных доходах и их размерах / С. Б. Сорочан // Сорочан С. Б. Византия IV–IX веков: этюды рынка. Структура механизмов обмена. – Харьков, 1998. – С. 368–428.
36. Сорочан С. Б. Жизнь и гибель Херсонеса / С. Б. Сорочан, В. М. Зубарь, Л. В. Марченко. – Харьков, 2000. – 828 с.
37. Шестаков С. П. Очерки по истории Херсонеса в VI–X веках по Р. X. / С. П. Шестаков. – М., 1908. – 142 с.
38. Шестаков С. П. До візантійських цін на хліб / С. П. Шестаков // Україна і Схід. – ІР НБУВ. – Фонд 10. – Спр. № 14634. – Л. 1. – 2 с.
39. Якобсон А. Л. Средневековый Крым. Очерки истории и истории материальной культуры / А. Л. Якобсон. – М.; Л., 1964. – 232 с.
40. Bortoli A., Kazanski M. Kherson and Its Region / A. Bortoli, M. Kazanski // ЕНВ. – Р. 651–657.
41. Brandes W. Die Städte Kleinasiens im 7. und 8. Jahrhundert / W. Brandes. – Berlin, 1989. – 244 S.

42. *Libanii opera* / Rec. R. Foerster. – Lipsiae, 1906. – Vol. 3: Orationes 26–50. – 487 p.
43. *Morrisson C. Prices and Wages in the Byzantine World* / C. Morrisson, J.-Cl. Cheynet // EHB. – P. 807–870.
44. *Ostrogorsky G. Byzantine Cities in the Early Middle Ages* / G. Ostrogorsky // DOP. – 1959. – Vol. 13. – P. 47–56.
45. *Smedley J. Archaeology and the History of Cherson: A Survey of Some Results and Problems* / J. Smedley // Αρχαίον Πόντου. – 1978. – Т. 35. – P. 172–192.
46. *Smedley J. Trade in Cherson, 6th–10th centuries* / J. Smedley // Actes du XVe Congrès International d'études byzantines. Athenes, Septembre 1976. – Т. 4. Histoire Communications. – Athènes, 1980. – P. 291–297.
47. *Treadgold W. T. A History of the Byzantine State and Society* / W. T. Treadgold. – Stanford, 1997. – XXIII, 1019 p.

А. Н. Домановский. «Хлеб для папы»: о социальной специфике торговли продовольствием в провинциальном византийском городе «тёмных веков» (на примере Херсона по письмам папы Мартина I)

В статье предложено объяснение свидетельств писем XVI и XVII папы Мартина I о нехватке и дороговизне продуктов питания в Херсоне в 655 г. исходя из социальной специфики торговли продовольствием в византийском городе эпохи «тёмных веков».

Ключевые слова: Византия, «тёмные века», торговля, Херсона, папа Мартин I

A. M. Domanovskiy. «Bread for the Pope»: the social specificity of the food trade in the provincial byzantine city of «Dark Ages» (by the example of Kherson in the letters of Pope Martin I)

The paper suggested the explanation of Popes Martin I evidence (in letters XVI and XVII) about the shortage and high cost of food in Kherson in the 655 based on the social specificity of the food trade in the byzantine city of «dark ages».

Key words: Byzantium, «dark ages», trade, Kherson, Pope Martin I